

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS, DEEL 49 – No. 6

HISTORISCHE PERIODISERING IN DE OUDHEID

G.J.D. AALDERS H.Wzn.

ISBN 0-444-85666-8

IN VERKORTE VORM UITGESPROKEN IN DE VERGADERING VAN
10 MAART 1986

I. PERIODISERING

1. In elk verhaal of betoog van enige omvang heeft de spreker of schrijver behoefte aan adempauzes of rustpunten. Deze brengt hij bij voorkeur aan op plaatsen waar de inhoud of de opbouw van zijn relaas daar aanleiding of een goede gelegenheid toe biedt, bij voorbeeld bij een bijzondere gebeurtenis, aan het begin van een nieuwe episode of een uitweiding, of bij het eerste optreden van een belangrijk personage. Op deze wijze brengt hij een zekere geleiding aan in zijn verhaal, die hij soms zelfs markeert met een nieuwe aanhef, zoals Homerus herhaaldelijk doet door aan het begin van een nieuwe episode opnieuw de Muze(n) aan te roepen. In geschreven teksten brengt men zulke geleidingen bij voorkeur aan bij het begin van een nieuwe boekrol of een nieuw deel, of markeert men ze door een indeling in hoofdstukken, paragrafen, e.d.

2. De geleiding van het relaas dient dus in de regel niet louter als een soort adempauze, maar wordt bij voorkeur daar aangebracht, waar de inhoud van het relaas dat passend of wenselijk maakt. Zij structureert daarmee de inhoud, hetgeen wordt verhaald of beschreven, wat ook een stuk interpretatie daarvan impliceert.

3. Zulk een geleiding van de stof treft men ook in de antieke geschiedschrijving aan. Wanneer Herodotus aan een nieuwe fase van zijn verhaal of aan een nieuwe uitweiding begint, laat hij dat duidelijk blijken. Thucydides deelt zijn geschiedenis van de Peloponnesische oorlog niet alleen in naar oorlogsjaren en -seizoenen, maar hij last ook, na het tot stand komen van de vrede van Nicias te hebben beschreven, een tweede *praefatio* in (5,25 v), waarin hij betoogt dat deze vrede slechts een tijdelijke en partiële onderbreking was van de strijd tussen Sparta en Athene, die eerst eindigde met de definitieve nederlaag van Athene in 404 vC. Na in het eerste boek van zijn Romeinse geschiedenis de koningstijd te hebben behandeld begint Livius zijn tweede boek met de aankondiging dat hij nu de geschiedenis van de Romeinse republiek zal gaan beschrijven (2, 1, 1), en aan het begin van zijn derde dekade gekomen zegt dezelfde auteur dat hij nu de grootste oorlog ooit gevoerd zal gaan behandelen (21, 1, 1).

4. Door de incisies die hij in zijn relaas maakt deelt de geschiedschrijver ook zijn stof in en geeft hij structuur aan het verleden dat hij beschrijft. Dat behoeft niet in te houden dat de geschiedenis van de ene fase in zijn ogen van wezenlijk andere aard is dan die van de andere. Men kan een geschiedverhaal structureren op grond van louter chronologische of geografische criteria of bij voorbeeld naar koningshuizen. Thucydides ziet niet alleen de twee fasen van de grote strijd tussen Athene en Sparta als twee delen van dezelfde oorlog, maar, hoewel hij deze beschouwt als het grootste conflict om de macht ooit in de Griekse wereld uitgevochten, als

zodanig is de Peloponnesische oorlog in zijn ogen toch ook geen nieuw en uniek verschijnsel (1, 1, 1 v).

5. In het vervolg versta ik echter in overeenstemming met het moderne spraakgebruik onder historische periodisering het onderscheiden van naar hun aard van elkaar verschillende perioden, van wezenlijk van elkaar verschillende tijdperken, *æra's* of „Epochen”¹. Wij kunnen ons thans geen geschiedschrijving en geen beoefening van de wetenschap der geschiedenis voorstellen die niet op de een of andere wijze gebruik maakt van zulk een historische periodisering. Deze is onmisbaar om zicht te krijgen op de grote historische ontwikkelingen, om het even of men haar ziet als een in het verleden zelf aanwezig structurelement, of, zo al niet als een noodzakelijk kwaad², alleen maar als een onmisbaar hulpstuk om gestalte te geven aan de continue stroom van het historisch gebeuren, zoals bij voorbeeld Huizinga doet³. Het debat hierover is nog lang niet gesloten⁴, maar het is niet mijn bedoeling daar hier nader op in te gaan.

6. Wel moet hier gezegd worden, dat de historische periodisering niet voor alle culturen en voor alle deelgebieden van de geschiedenis dezelfde is of in de tijd samenvalt. Voor zover als onze globale indeling van de geschiedenis in Oudheid, Middeleeuwen, nieuwe en Nieuwste tijd überhaupt toepasbaar is op de geschiedenis van de Arabische wereld, Rusland en Griekenland, valt deze in de tijd niet samen met dezelfde perioden in westelijk en centraal Europa. Voor de kerkgeschiedenis zal men anders moeten periodiseren dan voor de kunstgeschiedenis. Al naar gelang van het gekozen gezichtspunt zal men de overgang van de Oudheid naar de Middeleeuwen en van deze laatste naar de Nieuwe Tijd anders leggen. Kortom, er is een grote veelheid van periodisering⁵, en al naar gelang van

1. Vgl. J.H.J. v.d. Pot, *De periodisering der geschiedenis. Een overzicht der theorieën*, Den Haag, 1954, 9 vv.
2. Zie b.v. W. Kunkel, *Bericht über neuere Arbeiten zur römischen Verfassungsgeschichte III*, ZSSR, Rom. Abt. 75 (1958), 347: „dass die Gliederung geschichtlicher Abläufe aus einem elementaren Bedürfnis des menschlichen Geistes nach Übersichtlichkeit erwächst und darum sozusagen ein notwendiges Übel ist, dessen nachteilige Folgen für die historische Erkenntnis nur durch die immer wieder erneute Einsicht in die Kontinuität der geschichtlichen Wirklichkeit einigermaßen korrigiert werden kann”.
3. Zie zijn *De taak der cultuurgeschiedenis*, (1923) in: *Verz. Werken VII*, Haarlem 1950, 85 vv.; vgl. zijn samenvatting op p. 85: „De periodisering der geschiedenis is, hoewel onmisbaar, van ondergeschikt belang, altijd onnauwkeurig en zwevend, steeds tot zekere hoogte willekeurig”.
4. Zie b.v. het verslag van de discussie n.a.v. A.E. Cohen, *Geschiedschrijving op de grens van Middeleeuwen en Renaissance*, in: *Handelingen 35e Nederl. Filologencongres (1978)*, Amsterdam 1979, 230; J. Lechner, *Tegen de stroom in*, *ib.*, 130, vv.; R. Bichler, ‘Hellenismus’. *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*, Darmstadt, 1983, 145 vv.; F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen, 1984, 190 vv.
5. Aan het uit 1954 daterende overzicht van v.d. Pot zou nu nog het nodige kunnen worden toegevoegd.

het onderwerp, het uitgangspunt, de historische visie en de levensbeschouwing van de onderzoeker verschilt ook zijn periodisering van de geschiedenis⁶.

II. HISTORISCHE PERIODISERING IN DE OUDHEID

1. Intussen, hoe vanzelfsprekend historische periodisering ons mag voorkomen, hoe onmisbaar zij de historicus mag toeschijnen voor de beoefening van zijn handwerk, zij is niet per se inhaerent aan alle geschiedschrijving, en dat zeker niet in de Oudheid.

2. Tegen de achtergrond van de elkaar opvolgende overheersende volken en culturen in Voor-Azië was bij het Joodse volk een levendig bewustzijn gegroeid van diep ingrijpende caesuren in zijn volksbestaan, gemarkeerd met name door de roeping van Abraham, de uittocht en de wetgeving op de Sinai, het koningschap van David en de ballingschap. Deze wijze van voorstellen zette zich ook voort in het uit het Jodendom voortgekomen Christendom, zij het dat voor de oude christenen de komst van Christus het centrale keerpunt in het lot van de mensheid betekende. Periodisering, uitsluitend of overwegend van heilshistorische aard, speelt in de oudchristelijke literatuur een belangrijke rol.

3. In de oude Griekse wereld daarentegen, waar de wortels liggen van de geschiedschrijving naar wetenschappelijke maatstaven, is geen sprake van historische periodisering⁷, al zijn er wel enige opmerkelijke aanzetten daartoe.

4. In de Romeinse geschiedschrijving echter zijn er wel duidelijke sporen van een begin van historische periodisering.

5. In het vervolg wil ik nader ingaan op het voorkomen, resp. ontbreken van historische periodisering in de vóór-christelijke Grieks-Romeinse geschiedschrijving, en op de mogelijke oorzaken van dit verschijnsel. Verder wil ik ingaan op de vraag in hoeverre de christelijke periodisering van de geschiedenis, zoals die in de late Oudheid met name bij Augustinus vorm kreeg, mede is beïnvloed door voorstellingen die afkomstig zijn uit de Romeinse geschiedschrijving.

6. Zie v.d. Pot, a.w., 17; 32 v.; Bichler, a.w., 152: „So erweist sich der Streit um historische Epochen *a limine* an die Streitfrage, in welchen Faktoren die entscheidenden historischen Triebkräfte zu erblicken seien, gebunden”. Ankersmit ziet „geen reden om aan de mogelijkheid en de zinvolheid van de periodisering van de geschiedenis te twijfelen” (a.w., 193), maar historische caesuren en (dis)continuïteit bestaan volgens hem alleen in de narratio van de historicus, niet in het verleden zelf (a.w., 192).

7. Afgezien van Grieken die de geschiedenis van Rome beschreven, zoals Appianus en Cassius Dio.

III. DE GRIEKEN

1. In zijn *Werken en Dagen* verhaalt Hesiodus (omtrent 700 v.C.) na de mythe van Pandora, door wier toedoen Zeus bewerkte dat er een eind kwam aan het gelukkige bestaan dat de mensen tot dan toe op aarde leidden, een andere *logos* (106 vv.): na het gelukzalige gouden geslacht⁸ uit de tijd van Kronos' wereldbestuur deden de goden het slechtere zilveren geslacht ontstaan. Daarop volgde het gewelddadige bronzen geslacht, en vervolgens de betere en rechtvaardigere mensen van de heldentijd. Daarop volgt het zeer ongunstig afgeschilderde ijzeren geslacht, dat van de eigen tijd van de dichter.

Men heeft hier te doen met de voorstelling dat de mensen in een verleden beter waren en gelukkiger leefden dan die van de eigen tijd. Het voortgaand verval⁹ wordt gesymboliseerd door de afnemende waarde en ook de toenemende hardheid van de metalen. Dat wil niet zeggen, dat men hier een primitieve vorm van periodisering van de geschiedenis aantreft¹⁰, laat staan met een cyclische geschiedenisopvatting¹¹. Hesiodus' verhaal over het verval van de mensheid en haar levensomstandigheden is even mythisch en symbolisch als de voorafgaande mythe van Pandora¹².

8. γένος: „Race' in the sense of collection of similar beings" (W.J. Verdenius, *A Commentary on Hesiod Works and Days*, vv. 1 – 382, Leiden 1985, 80. Vgl. ook: M.L. West, *Hesiod, Theogony*, Oxford 1966 op Th. 21 („order", „brood").
9. Ondanks M.I. Finley, *Myth, Memory, and History*, *History and Theory* 4 (1965), 286, die o.m. zegt: „Each race exists neither in time nor in place", J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris 1969², 23 vv. en P. Widmer, *Die onbequeme Realität. Studien zur Niedergangsthematik in der Antike*, Stuttgart 1983, 48 v. en 54 n. 27, is er bij Hesiodus wel degelijk sprake van voortgaand verval. De stadia er van worden genummerd en de metaalsymbolen vormen een afdalende reeks; verder biedt het inlassen van de heldentijd een globaal chronologisch aanknopingspunt (zie ook n. 13). Vgl. mijn bespreking van Widmer, a.w., in *Theoretische geschiedenis* 13 (1986).
10. Vgl. b.v. H. Diller in H. Diller en F. Schalk, *Studien zur Periodisierung und zum Epochenbegriff*, *Abh. Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Mainz, geites- u. sozialwiss. Kl.*, 1972, 4, p. 4: „die früheste umfassende Aussage über eine geschichtliche Periodisierung, die wir aus der griechischen Literatur kennen". Zie ook A.D. Momigliano, *Time in ancient historiography*, in: *History and the concept of Time, History and Theory*, *Beih.* 6, 1966, 9: „Hesiod's poems know unlimited time, argue about different ages, have a precise sense of chronological succession according to generations. The history they tell is uncritical history, but history it is."
11. Vgl. Vernant, a.w., 22 vv.; zie echter Widmer, a.w. 49 vv.; Verdenius, a.w., 104 vv.
12. Hesiodus' mythe van de vijf geslachten is het complement van de mythe van Pandora: Het kwaad dat over de mensen kwam is niet alleen door Prometheus, maar ook door de mensen zelf veroorzaakt. De ene mythe is even „waar" als de andere (zie Verdenius, a.w., 75). Vgl. ook Verdenius, a.w., 76 n. 326: „the details of the story have a symbolical rather than a purely historical meaning"; zo zal men ook de geboorte van het bronzen geslacht ἐκ μελιῶν (145) moeten opvatten (zie Verdenius, a.w., 94 v.). Zie voor het mythisch karakter van Hes., *Op.* 106 vv. ook Finley, a. art., 286 v.

Wellicht is de voorstelling van een afdalende reeks van geslachten met metalen als symbolen afkomstig uit het nabije oosten. Maar het vierde geslacht, dat de neergang tijdelijk onderbreekt, is kennelijk een latere invoeging, die men met enig vertrouwen aan Hesiodus zelf kan toeschrijven. Daarmee is de verbinding gelegd met de vage noties die de toenmalige Grieken van hun verleden hadden: aan de eigen tijd ging de (betere) heldentijd vooraf¹³. Als er al een aanzet tot indeling van het verleden in naar hun aard onderscheiden perioden bij Hesiodus aanwezig is, dan is het dit onderscheid tussen de heldentijd en de tijd daarna¹⁴.

2. Ditzelfde onderscheid tussen de heldentijd en de tijd daarna treft men aan bij Herodotus, als hij, sprekend over de maritieme aspiraties van Polycrates van Samos, zegt dat deze de eerste Griek is van wie wij weten dat hij de heerschappij ter zee heeft nagestreefd, afgezien van de mythische Minos van Knossos en diens eventuele voorgangers. „Maar”, zegt hij, „van wat men het menselijk geslacht noemt was Polycrates de eerste” (3, 122; vgl. ook 1, 5). Hier ligt echter het verschil niet meer tussen een geïdealiseerde heldentijd en de eigen tijd, maar tussen een mythische voortijd en de tijd waarover men met enige zekerheid iets kan weten, in de kenbaarheid dus. De Griekse geschiedschrijving wil trachten op rationele wijze vast te stellen wat in het verleden is gebeurd, en waarom, en laat daarom de mythische voortijd buiten beschouwing. Daarin onderscheidt zij zich van de wijze waarop de volken van het nabije oosten hun verleden beschreven.

Wanneer Ephorus zijn (ons niet bewaard gebleven) wereldgeschiedenis laat beginnen met de terugkeer van de Heracliden, is dat vermoedelijk omdat hij die als een historisch kenbaar uitgangspunt beschouwt voor zijn beschrijving van het ontstaan van de Griekse statenwereld¹⁵. Ook andere Griekse geschiedschrijvers hebben de mythische voortijd buiten beschouwing gelaten¹⁶. Wanneer Diodorus Siculus daar later van afwijkt, acht hij het nodig daar een speciale motivering voor te geven (4, 1, 3-4).

3. Natuurlijk hebben Griekse geschiedschrijvers hun relaas ingedeeld; men denke slechts aan Thucydides' indeling in oorlogsjaren en -seizoenen. Niet zelden hebben zij ook caesuren of nieuwe episoden duidelijk gemar-

13. Vgl. ook vs. 151, waar Hes. zegt dat in de tijd van het bronzen geslacht het ijzer (nog) niet bekend was.

14. Zie Finley, a. art., 294: „Effectively, Greek thinking divided the past into two parts, two compartments, the heroic age and the post-heroic (or the time of the gods and the time of men)”.

15. Diod. 4, 1, 2-3 = FGH 70 T 8; Diod. 1, 9, 2-3 (vgl. F. Jacoby op Eph. F 109).

16. Diod. 4, 1, 2-3. Vgl. ook Varro bij Censor., de die nat. 21, 1: hic enim tria discrimina temporum esse tradit, primum ab hominum principio ad cataclysmum priorem, quod propter ignorantiam vocatur adelon, secundum a cataclysmo priore and olympiadem primam, quod, quia multa in eo fabulosa referuntur, mythicon nominatur, tertium a prima olymiade ad nos, quod dicitur historicon, quia res in eo gestae veris historiis continentur.

keerd¹⁷. Maar daar blijft het meestal bij¹⁸. Veel dichter bij historische periodisering zoals wij die opvatten komt men, wanneer de historische stof wordt ingedeeld overeenkomstig de verschillende staatsvormen waaronder een gemeenschap heeft geleefd. Weliswaar is Plato's beschrijving van de fasen van het verval van de beste staat algemeen gehouden en is de volgorde van de door hem beschreven „staten” niet zozeer historisch als gebaseerd op logische en ethische criteria. Maar de onderscheiding van elf πολιτεῖαι, elf perioden in de constitutionele geschiedenis van Athene, die men vindt in de aristotelische Ἀθηναίων πολιτεία (41, 2) tendeeert naar indeling in perioden op grond van hun specifiek karakter¹⁹. Echter, ook afgezien van de vraag of de verschillen tussen deze elf perioden wel altijd zo essentieel zijn, het criterium voor de indeling is hier beperkt tot het constitutionele aspect en is, in Griekse verhoudingen, alleen bruikbaar voor de geschiedenis van een enkele polis. Voor de Griekse geschiedenis als zodanig kon het criterium van de staatsregeling niet leiden tot echte historische periodisering.

4. Belangrijker is de indeling in drie „staten”, die men vindt in Plato's *Wetten* (3, 677 b vv.): Na een grote catastrofe was alle cultuur weggevaagd. Slechts hoog op de bergen leefde nog een klein aantal mensen in familie- of geslachtsverband. Na verloop van lange tijd gingen zij zich in grotere verbanden vestigen in nederzettingen (πόλεις) in lager gelegen bergstreken en de landbouw beoefenen; er ontstonden koninkrijken en aristocratieën. Tenslotte ging men steden bouwen in de vlakte, zoals Ilium, en ontstond er een veelheid van staatsvormen. Onderling contact tussen de steden leidde tot oorlogen, zelfs tot overzeese expedities, zoals de Trojaanse oorlog.

Deze drie vormen van menselijk samenleven²⁰ bieden een vorm van periodiseren op grond van de vestigingsgeschiedenis, de materiële cultuur en de samenlevingsvorm. Deze blijft bij Plato echter beperkt tot de voortijd. De uit de nasleep van de Trojaanse oorlog voortgekomen terugkeer der

17. Vgl. b.v. de openingszinnen van C.4 en 14 van Aristodemus (FGH 104) en de caesuren in de kroniek van Eratosthenes (FGH 241 F 1 a; zie Diller, a.w., 9 v.; diens opvatting, dat hier van echte historische periodisering sprake is, overtuigt niet, want de door hem gegeven karakterisering van de verschillende perioden stamt niet van Eratosthenes, doch is door Diller uit diens indeling van de historische tijd afgeleid).

18. Diod. 1, 4, 6-7 kondigt aan, dat hij eerst de πράξεις καὶ μυθολογίας van voor de Trojaanse oorlog zal beschrijven, dan de gebeurtenissen tot de dood van Alexander, en vervolgens die tot de verovering van Gallië door Ceasar. De eerste caesuur is de gebruikelijke tussen mythische voortijd en kenbare geschiedenis, voor de tweede geeft deze ondiepe geschiedschrijver geen nadere criteria.

19. Vgl. ook de dwangmatige opeenvolging van de staatsvormen in het 6e boek van Polybius, die echter in zijn relaas van de gebeurtenissen hoegenaamd geen rol speelt als criterium voor periodisering.

20. Vgl. 681 d: τρίτον πολιτείας σχῆμα.

Heracliden, anders gezegd de verovering van de Peloponnesus door de Doriërs, vormt voor Plato de overgang naar de vierde periode²¹ waarmee voor hem, evenals voor zijn jongere tijdgenoot Ephorus, de „historische” tijd begint (vgl. 683 e.v.). Het is vermoedelijk doordat Plato's originele conceptie beperkt bleef tot de voortijd, dat deze niet de stoot heeft gegeven tot historische periodisering in eigenlijke zin. Wel heeft zijn aandacht voor de levenswijze en de samenlevingsvormen van de mensheid waarschijnlijk de ons niet bewaard gebleven Griekse cultuurgeschiedenis (Βίος ἑλλάδος) van de Peripateticus Dicaearchus beïnvloed, en langs deze weg ook Varro (*De vita populi Romani*), maar uit de fragmenten die wij van deze werken over hebben blijkt niet dat hun auteurs cultuurhistorische criteria ook voor historische periodisering hebben aangewend.

5. Een duidelijk geval van historische periodisering vindt men daarentegen bij Polybius. Deze zegt (1, 3, 3-5), dat hij zijn geschiedwerk laat beginnen bij de Tweede Punische oorlog omdat de geschiedenis van het middellandsezeengebied sindsdien niet meer die van een aantal afzonderlijke gebieden was, maar een eenheid was geworden. Doch ook dit begin van historische periodisering heeft zich bij lateren niet doorgezet.

IV. MOGELIJKE OORZAKEN VAN HET ONTBREKEN VAN HISTORISCHE PERIODISERING BIJ DE GRIEKEN

Uit het voorafgaande blijkt dat historische periodisering niet inhaerent is aan alle geschiedschrijving van enige omvang. De aanzetten daartoe die er in de Griekse wereld geweest zijn wijzen er echter wel op, dat zij niet geheel buiten de gezichtskring van de Grieken lag. Daarom is het gewettigd zich af te vragen, waarom het bij hen niet daartoe gekomen is, terwijl dat bij de Romeinen, die in cultureel opzicht zo sterk door hen beïnvloed zijn, wel het geval is geweest. Naar mijn mening kan men daardoor een vijftal mogelijke oorzaken noemen.

1. Geschiedenis was voor de Grieken niet een afzonderlijk wetenschapsgebied naast bij voorbeeld filosofie, wiskunde en astronomie, alleen maar, ongedifferentieerd, het menselijk verleden. Voor hen was geschiedenis niet een afzonderlijke entiteit; zij kenden geen „idee” geschiedenis²².

21. τετάρτη πόλις, 683 a.

22. Vgl. R. Bultmann, *Das Verstandnis der Geschichte im Griechentum und im Christentum*, Universitas 24, 1969, 1158; Chr. Meier, *Geschichte II Antike*, in: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe II* (Stuttgart 1975), 600 v.; G.A. Press, *The development of the idea of history in Antiquity*, Kingston and Montreal, 1982. Ook Posidonius, die men wel achter Diod. 1, 1, 2 vv. mag vermoeden (zie J. Malitz, *Die Historien des Poseidonios*, München 1983, 412 vv.), ziet de geschiedenis niet als een gestructureerde eenheid, als een samenhangend geheel van gebeurtenissen (zie Meier, a.w., 606). Diodorus zegt althans alleen, dat zij ons de menselijke aard leert kennen en ons wijst hoe wel en niet te handelen.

2. De Griekse geschiedschrijvers willen niet alleen verhalen wat zich in het verleden heeft afgespeeld, zij willen daarin ook algemene waarheden, grondpatronen van menselijk gedrag en van de menselijke samenleving bloot leggen, Herodotus bij voorbeeld de onbestendigheid van menselijke voorspoed en de gevolgen van zelfoverschatting²³. Deze grondpatronen zijn, om met Thucydides te spreken, *κατὰ τὸ ἀνθρώπινον*, en daarom plegen analoge situaties te leiden tot overeenkomstige reacties en gebeurtenissen²⁴. Hoewel de antieke geschiedschrijving geen consequent cyclische opvatting van de geschiedenis heeft gekend²⁵, ziet zij veelvuldig overeenkomst in het gebeuren en „recurrence of the same stages of development²⁶”. Het behoeft wel geen nader betoog dat zulk een houding ten op-

23. Zie m.n. V.J. Hunter, *Past and Process in Herodotus and Thucydides*, Princeton, 1982.
24. τοιοῦτων καὶ παραπλησίων (Thuc. 1, 22, 4). Wanneer in de late keizertijd Eunapius in zijn voorede op de tweede uitgave van zijn voortzetting van Dexippus' wereldgeschiedenis zegt, dat deze zijn aandacht vooral richtte op wat voor de gehele menselijke gemeenschap belangrijk was of wegens individuele ἀρετὴ bijzondere bekendheid genoot (Dex. F 1, 3-4), ligt daar dezelfde concentratie van de aandacht op het algemeen menselijke achter: het verleden verdient aandacht en is van belang vanwege de menselijke waarden die men er in kan onderkennen.
25. Zie F. Vittinghof, *Zum geschichtlichen Selbstverständnis der Spätantike*, HZ 198, 1964, 573; C.G. Starr, *Historical and philosophical time*, in: *History and the concept of time* (History and theory, Beih. 6, 1966), 27; J. de Romilly, *The rise and fall of states according to Greek authors*, Ann Arbor, 1977, 10; G.W. Trompf, *The idea of historical recurrence in Western thought. From Antiquity to the Reformation*, Berkeley etc. 1979, 178: „In any case, we have not located a classical *historian* who believed in exact recurrence.” Op grond van Cael. 270 b 19 v.; Meteor. I, 399 b 28 v.; Pol. 7, 1329 b 25 vv.; Met. A 1074 b10 vv. meent men wel dat Aristoteles (evenals Plato) een cyclische opvatting van de wereldgeschiedenis zou hebben aangehangen (zie W.J. Verdenius, *The principles of Greek literary criticism*, Mnem. 36, 1983, 23). Doch op geen enkele plaats zegt Aristoteles alleen, dat in de lange loop der tijden uitvindingen ontelbare malen opnieuw moesten worden gedaan en gedachten opnieuw moesten worden geconcipeerd (vgl. ook Pl., *Wetten* 3, 677 c). Dat betekent nog niet, dat volgens hem in de verschillende door grote catastrofes ingeluide wereldperioden niet alleen de menselijke cultuur zich opnieuw moest ontwikkelen, maar dat ook op identieke wijze zou doen; vgl. Met. A 1074b 11 εἰς τὸ δυνατόν (men merke op, dat volgens Plato, *Wetten* 3, 677 a, de wereldcatastrofen van onderscheiden aard kunnen zijn geweest). Volgens C.J.M. Sicking (Aristoteles en Herodotus: de historicus en de iterator?, *Lampas* 16, 1983, 194) is geschiedenis volgens Aristoteles zelfs niet meer dan een opeenvolging van in de regel toevallige gebeurtenissen (vgl. De interpr. 19a 8ff. en zie O. Kullmann, *Der Mensch als politisches Lebewesen bei Aristoteles*, *Hermes*, 108, 1980, 443) en de historicus dus niet meer dan een chroniqueur. In ieder geval echter hebben de boven genoemde plaatsen van Aristoteles alleen betrekking op de grote wereldperioden die hij in navolging van Plato aannam, niet op de door de Grieken als historische tijd beschouwde periode. Vgl. in dit verband ook Tac., *Dial.* 16, 4 vv.; A. Kehl, *Geschichtsphilosophie*, *RAC* 10 (1977), 744; A.D. Momigliano, *History and Biography*, in: M.I. Finley (ed.), *The legacy of Greece. A new appraisal*, Oxford 1981, 163: „Many tedious discussions on the circularity of time in Greek historiography could have been spared if it had been observed that the span of time with which Greek historians normally operate is too short to be defined either as linear or as circular”.
26. Trompf, a.w., 120.

zichte van de geschiedenis het ontstaan van echte historische periodisering niet in de hand heeft gewerkt.

3. De tradities aangaande het Griekse verleden reikten, ook als men de uitsluiting van de mythische voortijd buiten beschouwing laat, aanzienlijk minder ver in de tijd terug dan die van bij voorbeeld Egypte of Israël. De Grieken waren zich er zeer wel van bewust dat hun geschiedenis betrekkelijk kort van duur was²⁷.

4. De Griekse wereld was, in het bijzonder vóór de Romeinse overheersing, in staatkundig opzicht sterk verbrokeld. Zij vertoonde ook aanzienlijke culturele verschillen; Thucydides signaleerde reeds, dat in zijn tijd de stammen in het noordwesten van het Griekse schiereiland verkeerden in een cultuurstadium, dat de andere Grieken reeds ver achter zich hadden gelaten (1, 5, 3). Deze verbrokeldheid was niet bevorderlijk voor het ontstaan van historische periodisering.

5. De aandacht van de Grieken was altijd in sterke mate gericht op het eigen verleden en de eigen cultuur. Ondanks zijn pretentie wereldgeschiedenis te schrijven concentreerde Ephorus zich op de Griekse geschiedenis²⁸ en ging hij slechts op de geschiedenis van de oosterse volken in voorzover die van belang was voor en samenhang met die van de Grieken²⁹. Ook toen dezen onder Romeinse heerschappij waren gekomen en geleidelijk in het Romeinse rijk werden geïntegreerd, behielden en cultiveerden zij een sterk besef van eigen culturele identiteit en van de continuïteit van de Griekse beschaving, waarin zij geen duidelijke breukvlakken tussen heden en verleden onderkenden³⁰. Zo kon nog in de tweede helft van de derde eeuw n. Chr. de Athener Dexippus een wereldgeschiedenis schrijven met als voornaamste indelingscriterium de lijst van Atheense archonten (F 1, 1).

V. DE ROMEINEN

1. In de voorstelling die de Romeinen van hun geschiedenis hadden vormden de grote veranderingen van constitutionele aard, met name de stichting van de stad³¹, de verdrijving van de koningen en het ontstaan van de republiek, en de vestiging van het principaat de meest markante

27. Hdt 2, 2 en 143; Pl., Tim. 22 b vv.; Wetten 3, 677 d; Aristot., Pol. 7, 1329b 24 v. ps.—Aristot., Probl. 14, 15, 910 a 34 vv.; vgl. Jos., c. Ap. 1, 7 vv.; Macr., Comm. Somn. Scip. 2, 10, 7.

28. „the history of Greece was the main subject”, G.L. Barber, *The historian Ephorus*, Cambridge 1935, 47.

29. Vgl. het overzicht van de inhoud bij Barber, z.w., 26 vv.; zie ook 173 v. en F. Jacoby, *FGH II c* (Berlin 1926), 25.

30. Wel wordt in de Griekse literatuur van de keizertijd de voorstelling van de elkaar opvolgende wereldrijken herhaaldelijk gebruikt met betrekking tot de niet Griekse geschiedenis; zie hierna p. 12-13.

31. Over wat daarvoor lag bestond geen solide overlevering, zegt Liv., praef. 6.

keerpunten³². Ook gebeurtenissen zoals de Gallische catastrofe en de daarop gevolgde herbouw van de stad³³ en de eenwording van Italië onder Rome's leiding (Florus, *praef.*, 6) konden als belangrijke keerpunten worden beschouwd; een grote rol heeft ook de opvatting gespeeld, dat de verwoesting van Karthago een periode van verval en binnenlandse tweedracht inluidde³⁴. De verschillen tussen de onderscheiden perioden, met name die ten aanzien van de staatsregeling, zijn zo essentieel, dat men hier van een begin van historische periodisering kan spreken.

2. Daarnaast komt ook de uit Voor-Azië afkomstige³⁵ voorstelling van elkaar opvolgende wereldrijken³⁶ voor, het eerst bij ene Aemilus Sura³⁷ (geciteerd bij Vell. Pat. 1, 6, 6). Deze voorstelling speelt een belangrijke rol bij Pompeius Trogus en komt ook voor bij latere Griekse auteurs³⁸,

32. Vgl. b.v. Liv. 2, 1, 1; Tac., Ann. 1, 1 en nog Prud., c. Symm. II, 416 vv.; 430 vv. In de keizertijd wordt het principaat van Augustus wel als de belangrijkste caesuur na de stichting der stad beschouwd; vgl. Florus, *praef.*, 1; Prud., c. Symm. II, 413 vv. en 430 vv.

33. Vgl. Liv. 6, 1, 1 vv, m.n. par 3: ab secunda origine renatae urbis. Overigens speelt hier ook de grotere kenbaarheid van het Romeinse verleden van na de Gallische brand een rol.

34. Vgl. Sall., Cat. 10, 1 vv.; Hist. F 11-12 M.; Vell. Pat. 2, 1, 1; Tac., Hist. 2, 38.

35. Zie J.W. Swain, The theory of the four monarchies. Opposition history under the Roman empire, Class. Phil 35, 1940, 1 vv.

36. Zie o.m. H.H. Rowley, Darius the Mede and the four world empires in the book of Daniel. Cardiff 1935; Swain, a. art.; Kehl, RAC X, 746 vv.; J.M. Alonso Núñez, Die Abfolge der Weltreiche bei Polybios und Dionysios von Halicarnassos, Hist. 32 (1983), 411 vv. Dat deze met name uit het boek Daniël bekende voorstelling in Voor-Azië bij de Perzen onder Griekse heerschappij zou zijn ontstaan onder invloed van Ctesias' beschrijving van de elkaar opvolgende rijken van Assyriërs, Meden en Perzen (zo Meier, a. art., 607), is onbewezen en onbewijsbaar; in elk geval was het werk van Ctesias voor Grieken bestemd (Diod. 2, 32, 4). Overigens zij er op gewezen, dat bij Ctesias (anders dan in Daniël) geen sprake is van echte wereldrijken (zoals F. Jacoby, RE 10 (1922), 2041 suggereert), alleen van de heerschappij over Voor-Azië; Ctesias is er zich zeer wel van bewust, dat b.v. India en Griekenland hun eigen geschiedenis hadden. De gedachte van de *translatio imperii* (zie voor dit begrip E.J.J. Kocken, De theorie van de vier wereldrijken en van de overdracht der wereldheerschappij tot op Innocentius III, Nijmegen 1935 en W. Goetz, Translatio imperii, Tübingen 1958) bij Ctesias (zie Diod. 2, 2, 1 vv.; 2, 21, 8; 2, 27, 3; 2, 28, 8; 2, 32, 5; 2, 33, 6; Nic. Dam F 3 en 66, 1; vgl. Jacoby, RE 10, 2041; Kocken, a.w., 120 vv.) kan teruggaan op Herodotus (vgl. 1, 95 en 130). Dat deze gedachte zou teruggaan op Demetrius van Phaleron (FGH 228 39 = Pol. 29, 21, 3 - 6; zie Kocken, a.w., 8 n.1 en R. Häussler, Tacitus und das historische Bewusstsein, Heidelberg 1965, 127) is niet zeer waarschijnlijk. Het gaat Demetrius niet om de opvolging van wereldrijken, maar om de reeds in de oudere Griekse literatuur, o.a. door Herodotus, sterk naar voren gebrachte grilligheid van het lot en onbestendigheid van menselijk geluk.

37. Waarschijnlijk tussen 189 en 172 v.C.; zie Swain, a. art., 2 v.

38. Zie Dion. Hal., A.R. 1, 2, 1 vv.; Plut., de fort. Rom. 317 f v.; Ael. Arist., εἰς Ῥώμην, 15 vv.; App., *praef.* 8 vv.; Pun. 132; Dex., F 12. Vgl. ook Pol. 1, 2, 2 vv., waar echter niet zozeer sprake is van een successie van wereldmachten, maar betoogd wordt, dat de grote mogendheden van vroeger tijden geen echte wereldrijken waren.

vrijwel steeds in verband met de wereldheerschappij van het Romeinse rijk, dat dan altijd groter, beter en sterker heet dan al zijn voorgangers³⁹. Deze opeenvolging van wereldrijken behoeft op zichzelf nog geen historische periodisering in eigenlijke zin in te houden; zij behoeft niet meer te impliceren dan dat een zelfde ontwikkeling of een analoge situatie zich herhaaldelijk opnieuw kan voordoen, zij het niet steeds in dezelfde vorm en omvang⁴⁰.

3. Ons oudste testimonium van de indeling der geschiedenis in perioden die overeenstemmen met de levensfasen van de mens is afkomstig van Seneca (bij Lact., *div. inst.* 7, 15, 14 - 16), vermoedelijk de rhetor: na het eerste begin onder Romulus, de *infantia*, volgt de met de kinderleeftijd corresponderende tijd der koningen; als Rome zich van hun juk bevrijd heeft, breekt een periode aan, die overeenstemt met de *adulescentia*, na de eliminatie van Karthago volgt een tijd die met de *iuentus* overeenkomt en waarin Rome het gehele middellandsezegebied onder haar macht brengt; deze loopt uit op de burgeroorlogen, waarna men tot een eenhoofdig régime terugkeert omdat men zich zonder de steun van alleenheersers niet meer kan handhaven; daarmee is de ouderdom van Rome ingetreden.

Zulk een periodisering van de Romeinse geschiedenis overeenkomstig de levensfasen van de mens treft men ook bij een drietal andere niet-christelijke Latijnse schrijvers aan⁴¹. Zonder in te gaan op de onderlinge verschillen tussen deze vier testimonia⁴² kan hier worden volstaan met de constatering, dat deze indeling van de geschiedenis van Rome in perioden die overeenstemmen met de levensfasen van de mens, de „Lebensalter-

39. Diod. 2, 48, 5 lijkt een uitzondering hierop te zijn, maar deze spreekt daar niet expliciet over wereldrijken, maar alleen over de grote militaire machten die de Nabataeërs niet hebben kunnen bedwingen (vgl. Diod. 19, 94 vv.). Dat Arr., An. 2, 6, 7, waar gezegd wordt dat de macht over Azië van de Assyriërs achtereenvolgens op de Meden, de Perzen en de Macedoniërs overging, uit een vroeg-hellenistische bron, b.v. Aristobulus, afkomstig zou zijn (vgl. Häußler, a.w., 127 n. 56), staat niet vast. Dat dit *moest* gebeuren (ἐχρησθη) wijst eerder op de Stoicus Arrianus zelf; deze had geen aanleiding om in verband met de veroveringstocht van Alexander ook de Romeinen te noemen.

40. In het boek Daniël geven de metaalsymbolen een aanduiding van de eigen aard van de elkaar opvolgende wereldrijken en kan men dus van een zekere historische periodisering spreken. Bij Hesiodus markeren de verschillende metalen wel een volgorde, maar ontbreekt de *translatio imperii* en daarmee de historische continuïteit.

41. Florus, praef. 4-8; Amm. Marc. 14, 6, 3-6; SHA, Carus 2-3, 1.

42. Zie met name R. Häußler, Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs, Hermes 92 (1964), 313 vv., en verder o.m. A. Demandt, Zeitkritik und Geschichtsbild im Werk Ammians, Bonn 1965, 118 vv. en Metaphern für Geschichte. Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken, München 1978, 36 vv.; P. Jal, Florus, Oeuvres I, Paris 1967, LXIX vv.; M. Ruch, Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus, ANRW I, 2, Berlin-New York 1972, 839 vv.; J.M. Alonso Núñez, The ages of Rome, Amsterdam 1982 (met uitgebreide literatuurverwijzingen); D. Flach, Einführung in die römische Geschichtsschreibung, Darmstadt 1985, 279 vv.

vergeleik”, een duidelijk geval van historische periodisering is: de onderscheiden perioden hebben elk een wezenlijk van dat van de andere verschillend karakter. De onderlinge verschillen bij onze vier zegslieden wijzen er op, dat de vergelijking van perioden in de geschiedenis met leeftijdsfasen hier het dominerende element is, dat elke auteur op zijn eigen wijze uitwerkte.

Wel moet hier worden opgemerkt, dat deze indeling van de geschiedenis zich beperkt tot Rome en dat de criteria er voor uitsluitend ontleend zijn aan de ontwikkeling van Rome’s constitutie en externe machtspositie. Het begin van de keizertijd luidt bij alle vier auteurs een nieuwe periode in, die van de ouderdom, en behalve bij Ammianus Marcellinus wordt ook de koningstijd als een afzonderlijke periode gezien. De fasen, waarin zich Rome’s verwerving van de wereldheerschappij voltrok worden op verschillende wijzen afgegrensd, maar dit proces acht men bij het begin van de keizertijd voltooid.

De onderscheiding van leeftijdsklassen en -fasen was in de Grieks Romeinse wereld – en niet alleen daar – van grote betekenis. Varro had zich er expliciet over uitgelaten⁴³, maar in onze fragmentarische overlevering is er geen aanwijzing dat hij in zijn *De vita populi Romani* de „Lebensaltervergeleik” heeft geconcipeerd⁴⁴. Er is geen dwingende reden om deze gedachte niet – onder voorbehoud – als van Seneca afkomstig te beschouwen, of men haar nu als zeer origineel⁴⁵ beschouwt, of niet⁴⁶. Maar wie haar ook het eerst heeft geconcipeerd, zij is niet uit de lucht komen vallen. De Grieken zagen geen wezenlijk verschil tussen historische en natuurlijke ontwikkeling⁴⁷ en vergeleken de staat niet zelden met een levend wezen⁴⁸. Polybius sprak van opkomst, bloei en verval van staten⁴⁹. Varro⁵⁰ gebruik-

43. Vgl. Censor., de die nat. 14, 6 vv.

44. Zo M.P. Nilsson, RE 1A (1920), 1709; Häussler, a. art., 323.

45. Vgl. H. Dörrie, Entwicklung, RAC 5 (1961), 496: „Dieser Vergleich Senecas d.Ä. ist von spontaner Originalität”. Vergelijking van menselijk leven met dat van een collectiviteit ontbreekt verder in de antieke literatuur, zegt hij, Seneca vormt “von dieser strikt gültigen Regel die einzige Ausnahme” (ib., 494). Vergelijking van de ontwikkeling van collectiviteiten met die van levende wezens ontbreekt overigens niet in de antieke literatuur; zie hierna.

46. Vgl. I. Hahn, Prooemium und Disposition der Epitome des Florus, Eirene 4 (1965), 26: „Seneca tat daher nichts mehr, als dass er die einzelnen, von Varro bestimmten Lebensalter auf die einzelnen Perioden der römischen Geschichte bezog”; vgl. ib., 37.

47. Vgl. Bultmann, Universitas 24, 1158: „Das eben ist das Typische des griechischen Geschichtsverständnisses: die Geschichte ist nach Analogie der Natur verstanden”.

48. Vgl. Soph., O.C. 726 v.; Thuc. 6, 18, 6; Pl., Resp. 5, 462 cd; 470 c; 8, 544 c; 546 a; Legg. 3, 691 e; 8, 829 a; ps.-Pl., Ep. 5, 322 a v. Zie J. Adam, The Republic of Plato, Cambridge 1963², op Resp. 2, 368 ev.; Häussler, a. art., 324; 326 vv.; Demandt, Metaphern, 20 vv.

49. Zie b.v. 6, 4, 12; 6, 51, 4; 6, 57, 1 vv. Vgl. ook 1, 6, 3, „where συναύξησις is a word normally applied to organic growth” (F.W. Walbank, A historical commentary on Polybius I, Oxford 1957, 43). Evenzo Cic., Tusc. 2, 5 (iam languenti Graeciae); Liv., praef., 4 (creverint vires); Vell. Pat. 1, 7, 4; 2, 11, 3. Verwant hiermee is de voorstelling dat

te biologische metaforen voor de staat⁵¹ en Cicero vergeleek het tot wasdom komen van een staat met dat van een mens⁵²; deze laatste wijze van voorstellen treft men ook bij latere auteurs aan⁵³. Vandaar is het slechts één schrede om in de geschiedenis van een staat, in casu de Romeinse, perioden te onderscheiden die met de menselijke levensfasen overeenstemmen. Bovendien lag de van de Grieken afkomstige indeling naar staatsvormen in het geval van Rome voor het grijpen met de indeling in koningstijd, republiek en monarchie⁵⁴ en boden markante caesuren vooral in de externe geschiedenis van Rome voldoende aanknopingspunten voor nadere indeling. Met de parallelisering van historische perioden en menselijke levensfasen is een metafoor ingevoerd – en in geschiedschrijving en geschiedbeschouwing krioelt het van de metaforen⁵⁵ – die berustte op de veronderstelde overeenkomst tussen de historische perioden die men onderscheidde en fasen van het menselijk leven, maar die op haar beurt ook van invloed was op de wijze waarop men de geschiedenis van Rome in perioden indeelde. Een metafoor ook, die de geschiedschrijver de nodige ruimte bood om de historische periodisering te variëren naar eigen smaak en opvattingen.

VI. FACTOREN DIE HET ONTSTAAN VAN HISTORISCHE PERIODISERING BIJ DE ROMEINEN KUNNEN HEBBEN BEGUNSTIGD

Men kan zich nu afvragen hoe het te verklaren is, dat de Romeinen, anders dan de Grieken, op wier cultureel erfgoed zij voortbouwden, wèl

- ← de wereld oud wordt (Lucr. 2, 1144 vv.; vgl. ook Cic., Tusc. 2, 5), die men ook in de christelijke literatuur meer dan eens tegenkomt; vgl. Cypr., de mort. 25; ad Demetr. 3 vv.; Lact., div. inst. 7, 14, 16; Ambr., Exp. in Luc. 10, 10; Aug., sermo 81, 8 (seniut mundus, met de ouderdom komen net als bij de mens gebreken).
50. Varro ontleent r.rust. 2, 1, 3 vv. (vgl. ook 1, 2, 16) aan Dicaearchus (zie F 48 vv. W.) de achtereenvolgende cultuurfasen van de gouden eeuw (bij hem „gesaeculariseerd” tot het stadium van de „verzamelaars”), de veeteelt en de landbouw (vgl. Plato (zie hiervóór, p. 8) en Aristot., Pol. 1, 1256 a 27 vv. (die overigens de onderscheiden βtot (leefwijzen van mensen) niet in een chronologische orde plaatst). Het is echter niet duidelijk, hoe deze cultuurfasen zich bij Varro verhouden tot zijn onderscheiding van voortijd, mythische tijd en historische tijd (zie hiervóór n. 16), laat staan dat men met Häussler, a. art., 323, behoeft aan te nemen, dat Varro in zijn *de vita populi Romani* als „plastisches Einteilungsprinzip” de „Altersstufen des menschlichen Bios” hanteert (zie ook hiervóór p. 9).
51. Zie de *vita populi Romani* F 66; 114; 123 Riposati; Aug., c.D.4, 31: in vetere populo. Vgl. Häussler, a. art., 321 v.
52. rep. 1, 58; 2, 3; 2, 21; Ep. ad Q. fr. 2, 13, 5.
53. Zie Prud., c. Symm. 2, 309 vv.; Hier., In Os. 1, 2, 23, die n.a.v. Hos. 2, 15 spreekt over de *infantia*, *adolescentia* en *iuventus* van Israël.
54. Bij Seneca volgt na de koningstijd (bij hem opgesplitst in de tijd van Romulus en die van diens opvolgers) die van de republiek (opgesplitst in de tijd vóór en die na de verwoesting van Karthago), en vervolgens de keizertijd.
55. Zie daarover Demandt, *Metaphern für Geschichte*.

tot een begin van historische periodisering zijn gekomen. Met algemeneheden als de Romeinse mentaliteit of de historische zin van de Romeinen ontwijkt men in feite een verklaring. Er zijn echter mijns inziens twee redenen aan te voeren, die er toe hebben kunnen bijdragen, dat de Romeinen tot historische periodisering van hun geschiedenis zijn gekomen.

1. Rome was, anders dan de Griekse wereld, in staatkundig opzicht een eenheid. Ingrijpende wijzigingen in het Romeinse staatsbestel en daarnaast ook in de externe machtsoontwikkeling konden daarom in Rome veel gemakkelijker dan in Griekenland gezien worden als indicaties van de overgang naar een andere historische periode.

2. Verder zal men in rekening moeten brengen, dat de Romeinen aan de Etruriërs de voorstelling hadden ontleend van de opeenvolging van *saecula*, die van ongelijke duur waren, maar in beginsel de maximale duur van een mensenleven omvatten⁵⁶. Aan het einde van een *saeculum* trad een crisis op, de intrede van een nieuw *saeculum* betekende een nieuw begin en luidde een nieuwe periode in⁵⁷. Deze voorstelling, onder invloed waarvan men zeer grote figuren wel aanduidde als een tweede Romulus of een tweede stichter der stad⁵⁸ of als (een tweede) vader des vaderlands⁵⁹, heeft onmiskenbaar bijgedragen tot het ontstaan van historische periodisering bij de Romeinen⁶⁰.

VII. HET OUDE CHRISTENDOM

1. In de voor-aziatische wereld, waar wereldrijken en culturen elkaar aflostten, heeft Israël niet alleen ingrijpende lotswisselingen doorgemaakt in zijn nationaal bestaan, maar ook een historisch besef van zijn eigen religieuze en nationale identiteit ontwikkeld. De oorsprong hiervan zag men in de roeping van Abraham, de stamvader, deze identiteit kreeg vorm door de uittocht en de Mozaïsche wetgeving. Zijn hoogtepunt bereikte Israël onder David; de Babylonische ballingschap betekende een dieptepunt, de terugkeer naar Jeruzalem vormde een nieuw begin. Deze ontwikkeling zou haar bekroning vinden in de komst van de verwachte Messias. Daarmee was een onderscheiding van verschillende perioden in het natio-

56. Zie Nilsson, RE I A, 1697 v.

57. Zie Plut., Sulla 7, 7 vv.; Iuv. 13, 28; Censor., de die nat. 17, 5 vv. Vgl. M. Sordi, L'idea di crisi e di rinascimento nella concezione romana-etrusca della storia, ANRW I, 2, 781 vv.

58. Zie hierover o.m. A. Alföldi, Studien über Cäsars Monarchie, Bull. soc. royale des Lettres de Lund 1952/3 (Lund 1953), 21 vv.; 45 vv.; Der Vater des Vaterlandes im römischen Denken, Darmstadt 1971, 14 vv.; W. Burkert, Caesar und Romulus-Quirinus, Hist. 11, 1962, 356 vv.; R. Merkelbach, Augustus und Romulus, Philol. 104, 1960, 149 vv.; D. Kienast, Augustus. Prinzeps und Monarch, Darmstadt 1982, 79 v.

59. Zie m.n. Alföldi, Der Vater des Vaterlandes, 40 vv.

60. Vgl. Lucan., Ph. 7, 387 v.: de slag bij Pharsalus (een keerpunt in de geschiedenis) opent een nieuwe *aetas*; zie ook Liv. 6, 1, 3 (hiervóór n. 33).

nale en religieuze bestaan van Israël als het ware gegeven. Zulk een periodisering ligt ook ten grondslag aan het geslachtsregister van Jezus in Matth. 1⁶¹.

2. De oude Christenen, voor wie de continuïteit van oud- en nieuwtestamentische openbaring van essentiële betekenis was⁶², namen de historische traditie van het Oude testament over, maar plaatsten deze in een geheel nieuw perspectief, doordat zij de komst van Christus centraal stelden. Daardoor was het Christendom een bij uitstek historische religie, gebaseerd op Jezus' geboorte, lijden en opstanding, die waren voorbereid en aangekondigd in de geschiedenis van Israël. Terwijl echter voor de Joden nationale en godsdienstige identiteit, en daarmee ook de geschiedenis van Israël en de volken en die van het heil, (idealiter) samenvielen, was dat voor de oude Christenen, die als zodanig geen nationale identiteit bezaten of wilden bezitten, in veel mindere mate het geval. Geschiedenis was voor hen, vooral aanvankelijk, vóór alles geschiedenis van godsdienstig heil; de „profane” geschiedenis was voor hen hoogstens van bijkomstige betekenis, te meer omdat met de komst van Christus de aardse bedeling haar laatste stadium was ingetreden en het einde der tijden nabij geacht werd. Toen dit langer uitbleef dan de eerste Christenen hadden verwacht, en de groeiende gemeente steeds meer in aanraking kwam met de haar omringende niet-christelijke wereld, ontstond er een toenemende behoefte om de eigen positie nader te bepalen, zowel ten opzichte van de concrete tijdrekening – aan de chronologische vastlegging van de oordeelsdag is heel wat energie besteed – als ten aanzien van de geschiedenis van de niet-christelijke wereld. Al was voor de oude christenen de geschiedenis in wezen alleen heilsgeschiedenis en al deelden zij het verleden uitsluitend in op grond van religieuze criteria, na verloop van tijd kregen zij er toch behoefte aan om aan de „profane” wereldgeschiedenis een (bescheiden) plaats in hun beeld van de geschiedenis toe te kennen. Dat is met name gedaan door Eusebius en Augustinus, auteurs wier visies op de geschiedenis overigens ver uiteenlagen.

3. De meest voor de hand liggende periodisering was de rechtstreeks uit de boodschap van het Nieuwe Testament voortvloeiende onderscheiding tussen de tijd vóór en die na de komst van Christus op aarde. Hoewel deze indeling een nadere periodisering van de voor-christelijke periode geenszins uitsluit, blijft deze toch dikwijls achterwege of krijgt ze weinig aan-

61. Zie K.H. Schwarte, *Die Vorgeschichte der augustinischen Weltalterlehre*, Bonn 1966, 32 vv. Augustinus verwijst er herhaaldelijk naar; zie de catech. rud. 22, 39; de LXXXIII div. quaest. 58, 2; c.D. 22, 30; de Gen. c. Man. 1, 23; vgl. de LXXXIII div. quaest. 64, 2; Tr. in Io. 9, 6; de trin. 4, 4, 7; sermo 259, 2 (uit 393). Waarschijnlijk ontleende hij dit aan Ambrosius; zie hierna n. 84.

62. Zie D.G. Dunbar, *The delay of the Parousia in Hippolytus*, Vig. Chr. 37, 1983, 317.

dacht⁶³. Ook voor auteurs, die een meer uitgewerkte periodisering bieden, blijft de komst van Christus het beslissende keerpunt in de geschiedenis; ook bij hen blijft de fundamentele tweedeling in voor- en nachristelijke tijd doorwerken en treedt zij soms expliciet aan het licht⁶⁴.

4. Origenes meende, dat de verschillende tijdstippen waarop in de gelijkennis van de arbeiders in de wijngaard arbeiders aan het werk worden gezet overeenstemmen met Gods openbaring aan Adam, Noach, Abraham, en Mozes, en de openbaring in Christus (Comm. Matth. 15, 32). Doch hij komt op grond daarvan niet tot een geprofileerde heilshistorische periodisering⁶⁵, maar werkt dit vooral spiritualiserend uit⁶⁶. Dichter bij historische periodisering op grond van de vijf roepingstijden lijkt Hilarius (Comm. Matth. 20, 5 v.v.) te komen⁶⁷; volgens hem corresponderen deze

63. Lactantius, div. inst. 7, 15, 1-6 onderscheidt alleen tussen de tijd waarin uitsluitend de Joden het godsvolk waren, en die waarin dit uit de gehele mensheid voortkomt. Bij Eusebius is de *praeparatio evangelica* hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend Joods; met het Christendom is de kennis van de ene god, die in wezen van het begin af aanwezig was, algemeen geworden; zie A. Luneau, *L'histoire du salut chez les pères de l'Église: la doctrine des âges du monde*, Paris 1964, 123 vv. Bij Athanasius werkt de gehele geschiedenis toe naar de redding van de mens en staat de incarnatie centraal. „Mais si l'histoire est partout, l'évêque n'en étudie pas le rythme, les diverses étapes, qui, de la chute, mènent à Jésus-Christ” (Luneau, a.w., 133). Bij Basilius de Grote is er geen beschrijving van een geleidelijke ontwikkeling in de heilsgeschiedenis. „La loi est achevée par l'Évangile, mais on ne dit pas qu'elle y prépare (Luneau, a.w., 150). Bij Gregorius van Nazianzus ligt de onderscheiding van de tijd vóór en die na Christus ten grondslag aan zijn leer van de twee „testamenten”, die de mensen van de afgodendienst tot de wet en van de wet tot het evangelie brachten; daarin wordt wel een zekere ontwikkeling verondersteld. Daar Gregorius de tijd na Christus' komst ziet als een periode van strijd en zegepraal kan men hier ook een onderscheiding van drie tijdperken onderkennen: vóór de wet, onder de wet en onder de genade (vgl. ook zijn onderscheiding van de tijden van de – niet expliciet genoemde – vader, de zoon en de geest, or. 31, 27). Zie m.n. or. 2, 23; 31, 25; *carm. theol.* 1, sec. 2, 34, 185 vv.
64. Zie Ambr., *Hex.* 4, 5, 22; 6, 10, 76; *Ep.* 44, 15 (= 31, 17 Faller). Vgl. ook het spreken over *tempora christiana* bij Ambrosius (*Ep.* 17, 10) en Augustinus (vgl. *de vera relig.* 3, 3; *sermo* 81, 8).
65. Die toch door de gelijkstelling van de dag in de gelijkennis met het menselijk leven en de wereldtijd min of meer voor de hand lijkt te liggen. Op grond hiervan komt R. Schmidt zelfs tot de (boude) bewering: „Origenes führt bereits den Vergleich mit den Lebensaltern durch, denn der Tag bezeichnet ebenso das menschliche Leben und die Stunden dessen Altersstufen wie den Verlauf der Welt und ihre Zeitalter” (*Die Weltalter als Gliederungsprinzip der Geschichte*, ZKG 67 (1955/6), 302, onder verwijzing naar *Comm. Matth.* 15, 31 v., 34 en 36).
66. Zie Schwarte, a.w., 219. Vgl. ook Demandt, *Metaphern*, 150: „aber er parallelisierte das individuelle Leben nicht wieder mit dem Geschichtsablauf”.
67. Vgl. *Comm. Matth.* 20, 6: In prima igitur hora tempus constituti testamenti ad Noe ex matutina significatione noscendum est. Hij schijnt daarin Victorinus Poetov., de *fabrica mundi* 3 te volgen, die vier *generationes populorum* onderscheidt, van Adam tot Noach, dan tot Abraham, tot Mozes en tot Christus (zie J. Doignon, *Hilarius de Poitiers avant l'exil*, Paris 1971, 316). Victorinus' caesuren zijn echter die van Origenes, en hij brengt zijn vier *generationes populorum* niet *expressis verbis* in relatie met de gelijkennis van de arbeiders in de wijngaard.

tijden met Noach, Abraham, Mozes, David en de profeten, en de komst van Christus op het elfde uur⁶⁸. De gelijkenis is ook voor Ambrosius⁶⁹ en Augustinus⁷⁰ aanleiding tot een indeling van de heilsgeschiedenis in vijf fasen, maar ook bij de laatste valt de nadruk toch op de persoonlijke heilservaring⁷¹.

5. Veel belangrijker is de op Paulus (vgl. Rom. 5, 13 v.; Gal. 3, 23 vv.) teruggaande onderscheiding van de tijden vóór de wet, onder de wet en onder de genade (waarop de tijd van de vervulling volgt⁷²). Deze indeling is van puur theologische aard en de verschillende fasen worden vaak gezien als de stadia van de godsopenbaring of van de toeïgening van het persoonlijk heil⁷³. Toch ontbreekt bij dit schema niet altijd een tendens tot (heils)historische periodisering⁷⁴ en bij Augustinus worden op

68. Doch volgens Luneau, a.w. 239 is deze indeling „accidentelle et occasionnelle”.
69. In Luc. 7, 222 v.; zie G.H. Kramer, *Ambrosius van Milaan en de geschiedenis*, Amsterdam 1983, 197 v.
70. Zie sermo 87, 5; sermo Denis 13, 10 (Miscell. agost. I, p. 64). In sermo 87,5 corresponderen de achtereenvolgens de wijngaard ingezonden arbeiders met Abel c.s., Abraham c.s., Mozes en Aäron c.s., de profeten en alle Christenen; in wezen is dat dezelfde indeling als bij Hilarius.
71. Vgl. sermo Denis 13, 10: *diversis temporibus vocati sunt, sed uno tempore merces omnibus persolvitur*; sermo 87, 5: *et in vita nostra potest adverti haec similitudo: sommigen zijn Christen van hun geboorte af, anderen van de knapenleeftijd af, enz.*
72. Deze indeling, die vooral bij de Griekse kerkvaders domineert (zie Luneau, a.w., 205), komt in de oud-christelijke literatuur zeer veel voor, zo bij Clem. Al. (Strom. 1, 21, 135, 3-4), Origenes (Comm. in Rom. 5, 1; Comm. in Cant. III op Cant. 2, 3; de princ. 4, 3, 13), Eusebius (vgl. h.e. 1, 2, 21 vv.; Comm. in Luc. 7, 29 v. (PG 24, 540 b vv.); Dem. Ev. 1, 1 vv.), Johannes Chrysostomus (zie Luneau, a.w., 191 vv.) Gregorius van Nazianzus (zie hiervóór n. 63), Tertullianus (vgl. adv. Iud. 1-6, vooral 2, en zie Luneau, a.w., 222 vv.), Cyprianus (zie Luneau, a.w., 227), Hilarius (zie Luneau, a.w., 239 vv.), Hieronymus (vgl. Tract. in Marc. 11, 11-14 en zie Luneau, a.w., 271 vv.) en ps.-Prosper (een tijdgenoot van Augustinus), de prom. I, prol. 2; II, 1, 1 (PL 51, 751 v.; 767). Ook Ambrosius schijnt deze indeling gekend te hebben (vgl. de Abr. 1, 23: Abraham leefde vóór de wet en vóór het evangelie) en bij Augustinus komt zij herhaaldelijk voor; zie Enchir. ad Laurent. 118; Exp. qu. propr. Rom. 13-18 (= 12 Divjak); En. in Ps. 6, 2; de LXXXIII div. qu. 61, 7; 66; Gal. exp. 46; de trin. 4, 4, 7 (gecombineerd met de *aetates mundi*); Ep. 55, 3, 5.
73. Vgl. Luneau, a.w., 120, die in dit verband over Origenes zegt: „l'âme individuelle l'occupe en premier lieu”; vgl. ook *ib.*, 198, over Johannes Chrysostomus: „Ainsi l'histoire humaine n'est que la manifestation de l'amour de Dieu, dont chaque nation, chaque individu bénéficie à toute époque”. Vgl. ook Aug., Exp. qu. propr. Rom. 12, 2 Divjak, waar de vier Paulinische stadia worden gezien als de *gradus hominis*.
74. Vgl. Hippol., Philos. 10, 33, 10-14, die als stadia van de godsopenbaring onderscheidt de voortijd, de tijd van Mozes, die van de profeten en die van de Logos, en daarmee in elk geval dicht bij het Paulinisch schema komt (vgl. Luneau, a.w., 214). De indeling, die Hippolytus, Chron. 690-700, van de historische tijd maakt, dient niet zozeer voor periodisering als voor zijn chronologische bewijsvoering (zie Schwarte, a.w., 138 v.; 152 vv.), evenals dat in Hilarius' *de cursu temporum* (C. Frick, *Chronica minora*, Leipzig 1892, 151 vv.) het geval is (vgl. 170, 25 vv.); het gaat deze auteurs om het berekenen

grond van dit schema vier heilshistorische tijdperken onderscheiden⁷⁵.

6. De voorstelling van de vier elkaar opvolgende wereldrijken ontbreekt, vooral in verband met de exegese van Daniël 2 en 7, niet in de oud-christelijke literatuur. Men vindt haar bij Hippolytus, volgens wie met het vierde wereldrijk Rome bedoeld was⁷⁶, bij Hieronymus⁷⁷ en anderen⁷⁸.

7. Reeds vroeg heeft men het scheppingsverhaal gezien als praefiguratie van de heilsgeschiedenis; het was, om met Irenaeus te spreken, tegelijk een verslag van wat eertijds was gebeurd en profetie van wat in de toekomst zou gebeuren⁷⁹. Onder invloed van een letterlijke opvatting van Ps. 90 (89), 4: „Want duizend jaren zijn in uw ogen als de dag van gisteren” (vert. NBG; vgl. II Petr. 3, 8) stelde men dan de duur van de geschiedenis der wereld veelal op 6.000 jaar⁸⁰. „Want in zoveel dagen als deze wereld is ontstaan, in evenzoveel duizendtallen jaren zal hij tot zijn voltooiing komen” (Iren., *adv. haer.* 5, 28, 3). Zolang echter als de millennia nog niet als afzonderlijke perioden met een eigen karakter worden gezien, kan men nog niet van historische periodisering spreken⁸¹. Een eerste aanzet daartoe

← van de eindtijd (zie Schwarte, a.w., 173 v.). Wel dient te worden genoteerd, dat Hippolytus de profane geschiedenis in zijn chronologie incorporeert: hij vermeldt dat Christus onder Augustus geboren is en duidt zijn eigen tijd als die van Alexander Severus aan.

75. Zie Luneau, a.w., 360: „La division de l'histoire en quatre âges est une *constante* de la pensée augustinienne”. Een indeling in vier tijdperken vindt men ook bij Ambr., de parad. 15 vv., waar deze in navolging van Philo (vgl. qu. in Gen. 1, 12; leg. alleg. 1, 63) de vier paradijsrivieren allegorisch verklaart als symbolen van de vier kardinale deugden, en de vier tijdperken waarvoor deze volgens hem kenmerkend zijn ziet als dat van voor de zondvloed, dat van de aartsvaders, dat van Mozes en de profeten, en dat van Christus (zie Luneau, a.w., 252; Kramer, a.w., 198 v.). Daarentegen is Ambr., Hex. 4, 2, 7, waar hij zegt dat de wisselingen tussen vervolging en vrede voor de kerk overeenkomen met de fasen van de maan, veeleer een (allegorische) relativering van de betekenis van de verschillende fasen van de kerkgeschiedenis, dan een poging tot periodisering.

76. Zie in Dan. 2, 12; 2, 70; 4, 5; Antichr. 25.

77. Wiens exegese door Augustinus werd gevolgd, vgl. c. D. 20, 23.

78. B.v. Orosius en Sulpicius Severus in zijn kroniek (2, 2-3); zie G.K. van Andel, *The Christian concept of history in the Chronicle of Sulpicius Severus*, Amsterdam 1976, 128 vv.). Zie verder Rowley, a.w., 73 vv.

79. *Adv. haer.* 5, 28, 3: τοῦτο δ' ἔστι καὶ τῶν προγεγονότων διήγησις, ὡς ἐγένετο, καὶ τῶν ἐσομένων προφητεία.

80. Zie L. Koep, *Chronologie*, RAC III (1955), 53. Het overeenkomen van scheppingsdagen met perioden van 1.000 jaar vindt men reeds in de brief van Barnabas (15, 3-4 en 8); vgl. Schwarte, a.w., 86 vv.

81. Vgl. Schwarte, a.w., 116; J. Daniélou, *La typologie millénariste de la semaine dans le christianisme primitif*, *Vig. Chr.* 2, 1948, 16: „Tandis que la tradition orientale interprétait de façon symbolique le septénaire biblique comme figure du temps total du monde, a quoi s'oppose le huitième jour éternel, la tradition occidentale, plus réaliste et historique, continuait de chercher dans la semaine biblique une clef de la succession des époques historiques”.

vindt men in een ten onrechte op naam van Augustinus overgeleverd geschrift uit de tweede helft van de vierde eeuw⁸². Augustinus heeft de periodisering van de wereldgeschiedenis analoog aan de scheppingsdagen uitgewerkt met gebruikmaking van de „Lebensaltervergleich“; daarover straks nader.

8. De verschillende indelingen van de tijd van de wereld bij de oude Christenen vloeien voort uit hun theologie. Hun criteria voor het onderscheiden van fasen of perioden zijn afgeleid van hun dogmatiek of vloeien voort uit hun exegese. De indeling als zodanig is voor hen van secundaire betekenis; vandaar, dat men bij dezelfde auteur niet zelden meer dan één indelingsschema kan aantreffen. De geschiedenis is voor hen heilsgeschiedenis, en wanneer de profane geschiedenis daarin überhaupt een (bescheiden) plaats vindt, wordt zij in de heilshistorische schematiek ondergebracht. Doch de geschiedenis is bij hen, zoals reeds bij het Joodse volk, tegelijk ook universele geschiedenis, en daarmee zijn, in hun ogen, hun criteria voor periodisering ook van universeel karakter.

VIII. AUGUSTINUS EN DE AETATES MUNDI

Enige jaren na zijn bekering tot het Christendom schreef Augustinus een allegorische verklaring van het scheppingsverhaal, *De Genesi contra Manichaeos* (390/89). Daarin ziet hij de zes scheppingsdagen als symbolen van de zes *aetates mundi*⁸³, die overeenstemmen met de zes levensfasen van de mens (I, 23). De zevende dag correspondeert met het verwachte volmaakte godsrijk. *Infantia, pueritia, adolescentia, iuventus*, middelbare leeftijd en ouderdom komen overeen met perioden die, uitgaande van het geslachtsregister in Matth. 1⁸⁴, worden afgegrensd door Adam, Noach,

82. *Questiones veteris et novi testamenti* (CSEL 50), waarschijnlijk van dezelfde auteur als het onder Ambrosius' naam overgeleverde commentaar op de brieven van Paulus, sinds Erasmus Ambrosiaster genoemd. Deze werkt de gedachte dat de zes scheppingsdagen *figura* van de 6.000 jaren wereldgeschiedenis zijn, als het ware prototypen van haar zes millennia, slechts summier uit: eerst was er nog geen licht omdat men God nog onvolkomen kende; de dieren zijn voor de mens geschapen om aan te duiden dat de eerste mensen even primitief zouden leven; de mens is op de zesde dag geschapen met het oog op de komst van Christus in het zesde millennium (106, 19). Uit App. N.T. 6, waar ook deze auteur zich beroept op Matth. 1, 17, kan men afleiden, dat hij zijn caesuren legde bij Adam, Noach, Arbaham, David, de ballingschap en Christus' geboorte; zie Schwarte, a.w., 256 vv.
83. Het getal 6(000) is bij Augustinus symbool van de aardse volheid; vgl. c. Faust. 12, 18; c.D. 20, 7; de trin. 4, 4, 7. Zo reeds Philo, de opif. mundi 13; vgl. J.C.M. van Winden, „Ideë” en „materie” in de vroeg-christelijke uitleg van de beginwoorden van Genesis (Meded. KNAW, afd. Lett., N.R. 48, 4, Amsterdam etc. 1985), 7.
84. Zie hiervóór n. 61; vgl. ook n. 82. Wellicht heeft Augustinus hierin het commentaar op Lucas van Ambrosius gevolgd; zie diens Exp. in Luc. 3, 6 vv. en vgl. Schwarte, a.w., 285 vv.

Abraham, David, de Babylonische ballingschap en de geboorte van Christus⁸⁵. In latere weken, met name in *De civitate Dei*, keert deze periodisering van de geschiedenis herhaaldelijk terug⁸⁶.

Hoewel Augustinus zijn *De Genesi contra Manichaeos* schreef onder de invloed van Ambrosius' allegorische uitleg van het scheppingsverhaal in zijn *Hexameron*⁸⁷, heeft hij, anders dan deze, en als eerste christelijke auteur, niet alleen de vergelijking van de scheppingsdagen met perioden van de wereldgeschiedenis uitgewerkt, maar deze ook gekarakteriseerd met behulp van de „Lebensaltervergleich“ (die overigens ook bij Ambrosius een keer voorkomt⁸⁸). Daarvoor moest hij bij de mens zes leeftijdsfasen onderscheiden⁸⁹. Waar hij die aan ontleende⁹⁰ is van ondergeschikt belang, evenals trouwens hun aantal⁹¹. Essentieel is, dat hij de metafoor van de leeftijdsfasen toepaste op zijn indeling van de geschiedenis analoog aan de scheppingsdagen. Gezien de relatieve bekendheid van deze vergelijking is het alleszins aannemelijk, dat Augustinus (of eventueel Ambrosius) haar aan de niet-christelijke Latijnse geschiedschrijving ontleend heeft. Er is dan ook geen reden om met Schwarte⁹² aan te nemen, dat de „Altersana-

85. In sermo 125, 4 wordt deze vergelijking ook betrokken op de persoonlijke geloofsontwikkeling: quod ibi fecit creatio, hoc in nobis recreatio; vgl. c. D. 21, 16.

86. Zie sermo 259, 2 (uit 393); 125, 4; qu. evang. 1, 41; de cat. rud. 17, 28; 22, 39; c. Faust. 12, 8 vv.; En. in Ps. 92, 1; de trin. 4, 4, 7, waar Augustinus spreekt over het naspeuren van de memorabiles atque insignes quasi articulos temporum (vgl. c.D.10, 14); c.10, 14 v.; 16, 43; 22, 30; vgl. ook Tr. in Io. 9, 6; 15, 9.

87. Zie Schwarte, a.w., 282 vv.

88. Deze onderscheidt in een vermoedelijk omstreeks 389 geschreven brief bij de mens zeven *aetates*: infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, virilis aetas, maturitas en senectus (Ep. 44, 10 = 31, 12 Faller); in het vervolg zegt hij, dat met de komst van Christus de zevende aetas is afgesloten; zie Kramer, a.w., 200. Hij kent dus wel *mundi aetates*, die overeenstemmen met menselijke leeftijdsfasen, maar brengt deze niet in verband met de scheppingsdagen. Het commentaar op Hosea van Hieronymus, waar sprake is van de infantia, adolescentia en iuventus van Israël (1, 2, 23), is van 406 (zie H. Lietzmann, RE 8 (1913), 1577; O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur III, Freiburg i.B. 1923, 622) en dus lang na de Gen. c. Man. geschreven. Het is echter niet uit te sluiten, dat Augustinus in dezen door Ambrosius beïnvloed is.

89. Vgl. ook de vera relig. 26, 48 v. (uit 390), waar ook zes *aetates hominis* worden onderscheiden: infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, de rustigere senior aetas en de deterior aetas ac decolor. In de Gen.c.Man. heten de twee laatste leeftijdsfasen, evenals in de LXXXIII div. qu. 58, 2; 64, 2, de rijpere leeftijd en de ouderdom (gravitas en senectus).

90. Volgens Schwarte, a.w., 49 v. zijn de *aetates* bij Augustinus niet ontleend aan de bij de Romeinen algemeen gangbare onderscheidingen. „Ihr Ursprung liegt vielleicht im Bereich der juristischen Terminologie“ (50).

91. De omschrijvende aanduiding van de vijfde levensfase (in de vera relig. ook van de zesde, vgl. n. 89) zou er op kunnen wijzen, dat Aug. een indeling die oorspronkelijk uit vijf fasen bestond tot zes heeft uitgebreid (zie Schwarte, a.w., 50). Doch het is even goed denkbaar, dat hij het schema van Ambrosius heeft aangepast door de *virilis aetas* te combineren met de voorafgaande of volgende fase.

92. A.w., 52.

logie" van Augustinus „vom Grund auf als eine ursprüngliche Erfindung des Kirchenvaters" moet worden beschouwd.

Heeft Augustinus zo de „Lebensaltervergleich" in zijn christelijke periodisering van de geschiedenis geïncorporeerd, hij heeft deze ook een wijdere dimensie gegeven door haar niet op de geschiedenis van Rome, maar op die van de wereld toe te passen. Wel is zijn periodiseringsschema uitsluitend theologisch en heilshistorisch van aard⁹³, maar hij geeft daarin ook aan de geschiedenis van de wereld een plaats⁹⁴.

4. Zo heeft Augustinus een christelijke periodisering van de geschiedenis geconcipieerd, die in haar structuur ook elementen uit de niet-christelijke denkwereld heeft opgenomen en die toonaangevend zou zijn voor de westers-christelijke opvatting van de geschiedenis tot aan de tijd van de Renaissance.

IX. EPILOOG

In het voorafgaande bleek, dat historische periodisering in eigenlijke zin niet per se inhaerant is aan alle geschiedschrijving, en dat zij niet alleen wordt bepaald door de aard van de geschiedenis die men beschrijft, maar ook door het geestelijk klimaat waar de geschiedschrijver zich in beweegt, door zijn opvattingen en door zijn levensbeschouwing. Nu kan men zich afvragen, waarom de voor christenen fundamentele onderscheiding van de tijd vóór en die na Christus ook bij moderne historici van uitgesproken christelijke levensovertuiging in hun periodisering van de geschiedenis slechts een vrij beperkte rol heeft gespeeld⁹⁵.

De reden daarvan is, naar het mij voorkomt, dat voor deze auteurs de heilsgeschiedenis, en met name datgene wat voor hen het fundamentele keerpunt in de heilsgeschiedenis was, zich niet duidelijk aftekende in de geschiedenis die zij beschreven. Israël was slechts een van de vele staatjes in het Syro-palestijnse gebied, dat de politieke en culturele geschiedenis van het oude Voor-Azië niet noemenswaard heeft beïnvloed. In het over-

93. Vgl. Lunéau, a. w., 330: „Il s'agit donc d'une histoire religieuse qui ignore, sans pour autant les nier, l'autonomie relative des valeurs humaines et s'en tient généralement au récit biblique".

94. Zie c.D.16, 17; 18, 2 vv.; vgl. 5, 11 vv. Augustinus was niet de eerste christelijke schrijver die dat deed, maar om het op zijn juiste waarde te schatten doet men er goed aan te bedenken dat de beoefening van de traditionele geschiedschrijving in de vierde eeuw nog vrijwel uitsluitend door niet-christenen plaats vond (zie Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford-Middletown, 1977, 119).

95. De laatste historicus die v.d. Pot (a.w. 51 vv.) in dit verband vermeldt is Groen van Prinsterer. Men zou daar thans H. Berkhof, *Christus de zin der geschiedenis* (Nijkerk, 1958) aan toe kunnen voegen; ook zou men kunnen wijzen op de tamelijk verbreide opvatting, dat de Hellenistische cultuur de weg bereidde voor het Christendom (een grondgedachte van J.G. Droysen; zie Bichler, a.w., 55 vv); vgl. b.v. R.H. Woltjer, *Het woord Gods en het woord der mensen*, Utrecht 1913.

geleverde beeld van de Romeinse geschiedenis vormde het principaat van Augustus wel een duidelijk keerpunt, maar dit had reeds vóór Christus' geboorte zijn beslag gekregen; ook een andere reden lokte niet tot teruggrijpen op het parallelliseren van Augustus en Christus, dat men met name bij Eusebius en Orosius aantreft: de christelijke kerk leefde en groeide in haar eerste eeuwen in de schaduw en trad eerst in de derde en vooral de vierde eeuw als een historievormend fenomeen op de voorgrond.

2. Nog een ander aspect vraagt de aandacht. De criteria voor historische periodisering zijn in de vóór-christelijke oudheid onder de invloed van het door Thucydides gevestigde primaat van de politieke (en militaire) geschiedenis⁹⁶ overwegend van politieke, soms ook van morele aard⁹⁷, bij de oude christenen uitsluitend heilshistorisch. Toch vindt men een aanzet tot periodisering naar boven de staatkundige veranderingen uitgaande cultuurhistorische criteria bij de late Plato, en de christen S. Julius Africanus laat Phalek precies 3000 jaar na Adam een nieuwe etappe van zijn chronologie inleiden, „omdat toen de aarde verdeeld werd”⁹⁸, een motief dat weliswaar aan de bijbel ontleend is (Gen. 10, 25), maar dat, opmerkelijkwijze, geen directe betrekking heeft op de heilsgeschiedenis. In dit verband is het misschien dienstig ook nog te wijzen op het werkje *De aetatibus mundi et hominis* van ene Fulgentius uit de vijfde eeuw⁹⁹, waarin de auteur, uitgaande van Augustinus' conceptie¹⁰⁰, de geschiedenis verdeelt in 23 perioden¹⁰¹ en bij de beschrijving van elke periode telkens één letter van het alfabet niet gebruikt. De ons bewaarde tekst reikt slechts tot de 14e periode¹⁰². Men zou dit even onbeduidende als bizarre geschrift gevoelig buiten beschouwing kunnen laten, ware het niet dat de auteur

96. Vgl. H. Strasburger, *Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung* (SB Frankfurt/M. 1966, 3, Wiesbaden 1966).

97. Voor antiek besef hing en politiek en moraal immers nauw samen; in onze teksten voor de „Lebensaltervergleich” speelt bij voorbeeld ook een morele beoordeling door.

98. Zie H. Gelzer, *S. Julius Africanus und die byzantinische Chronologie*, Leipzig 1880, I, 24 en 66 vv.; Schwarte, a.w., 148 v.

99. Ed.: R. Helm, *Fabii Planciadis Fulgentii v.c. opera*, Leipzig 1898 (1970).

100. Zie P. Archembault, *The ages of man and the ages of the world*, *Revue des études augustiniennes* 12, 1966, 206.

101. Hij onderscheidt die van Adam, Noach, de torenbouw, Abraham, Israël (Jacob), de uittocht, Samuël, Saul en de koningstijd, de Maccabaeën, de wereldrijken van Macedoniërs en Perzen, Rome, de komst van Christus, de uitbreiding van het evangelie en het Romeinse keizerrijk; hierna breekt onze tekst af. Op te merken valt, dat hier de openvolgving der wereldrijken in het schema der *aetates* is geïncorporeerd, dat de profane geschiedenis er een plaats in vindt en zelfs een rol speelt bij de afbakening van de perioden, en dat deze laatste niet strikt chronologisch op elkaar volgen (zo verloopt de uitbreiding van het Christendom synchroom met het Romeinse keizerrijk).

102. Aan het slot wordt in een paar zinnen aangeduid wat nog zou kunnen volgen. Men zou kunnen denken dat de auteur zijn moeizaam puzzelwerk beu was, of dat hij de pen heeft neergelegd, toen hij ontdekte dat er in de nog niet door hem behandelde tijd niet nog eens negen perioden vielen te onderscheiden.

het karakteristieke van elke periode wil laten zien in de mores, de levenswijze van de mensen¹⁰³, die correspondeert met een bepaalde fase van het leven van de mens. Misschien mag men hier een additionele steun in zien voor de opvatting, dat cultuurhistorische criteria voor periodisering niet geheel buiten de gezichtskring van de antieke mens lagen, doch dat deze ten gevolge van het primaat van de politieke geschiedenis en van de heilshistorie niet tot ontwikkeling zijn gekomen.

103. Vgl. praef. 4: plenissime conscriptos hominum mores et mundi dilucidos ordines; *ib.*, 5: quo singulis quibusque libris et singulorum litterae observentur et mores vitaeque hominum picturentur et mundi ipsius res gestae lucidius demonstrantur; 8, 1: iudicium instituta moresque regnorum status cursusque principum.

